

«СТАРЬЦИ» ТА «СТАРЬШИНЫ» В «ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ» І ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ВОСЬМИКНИЖЖІ

У статті досліджуються наявні в «Повісті временних літ» та давньослов'янському Восьмикнижжі такі соціальні терміни, як «старьци» та «старьшины». Традиційно вважається, що згадки про старійшин указують на певні додержавні реалії. Однак ми маємо у «ПВЛ» лише одну оповідь зі згадкою старійшин формативного періоду Русі – про данину полян хозарам, – тоді як решта свідчень походить уже від князівського «київського періоду», зокрема інтенсивно використовується в описі князювання Володимира Святославича. Крім того, і сюжет про хозарську данину, і літописні статті часів князя Володимира відзначено сильним впливом біблійних наративів та деяких інших книжних джерел. Тим часом детальний розгляд усіх випадків уживання обраних термінів у слов'янському Восьмикнижжі дає дуже запутану картину, якою завдячуємо доволі історії передачі біблійної традиції. Утім, загальне враження складається таке, що старійшини та князі існували завжди, принаймні вони відомі вже з Книги Буття. Намагаючись описати давню історію Русі, літописець застосував біблійні взірці, що демонструють дуже складну, проте водночас статичну картину політичних і соціальних відносин.

У «Повісті временних літ» («ПВЛ») натрапляємо на позначення «старьци» і «старьшины», сенс появи яких у тексті, на перший погляд, цілком очевидний. Однак уже побіжний огляд свідчень літопису виявляє досить дивні речі. Про «старьшин» уперше читаємо у сюжеті про данину слов'янського племені полян хозарам. Після того, як поляни вирішили заплатити мечами, «несоша козари (цю данину – Т.В.) ко князю своему . и къ старьшинамъ своимъ»¹. Нижче згадані єгипетські «старьшины фараоня» – полянську данину мечами літописець порівнює з недобрими знаменнями при дворі єгипетського царя, що проявляли роль Мойсея, майбутнього великого пророка². Далі «старьшина конюхомъ»

* Вілкул Тетяна Леонідівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі.
E-mail: t-vilkul-1@yandex.ru

¹ Останнє слово випущене в Лаврентіївському списку «ПВЛ», де помилково «старишининъ», однак читання «старьшинамъ своимъ» бачимо в усіх інших списках (див.: Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Стп.17, рядки 4–5; Т.2. – Стп.12, рядки 11–12). Наступні посилення на 1-й том «ПСРЛ», що представляє Лаврентіївську групу списків, за схемою: 17.4–5Л. Видання ранніх списків «ПВЛ» див. також: The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis / Ed. D.Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts. – Vol.X. – P.1–3. – Cambridge, Mass., 2003].

² 17.17Л «и рѣша старьшина фараоня . се хочеть смѣрити область єюпетскую». Щоправда, у трьох списках літопису, Московському-Академічному, Іпатіївському та Хлебниковському – у цьому виразі вжито «старци»: «старци фараони», а ще в одному, Радзивилівському – проп. фрагмента (див.: ПСРЛ. – Т.2. – Стп.12, рядки 24–25), тобто, не виключено, вираз слід зараховувати у записи зі словом «старьци», див. нижче. У даному випадку це не має великого значення, оскільки у сюжеті вжито обидва слова. Цей епізод початкового літопису давно привертав увагу дослідників, огляд думок див., напр.: Данилевский И.Н. Повесть временных лет: герменевтические основы летописных текстов. – Москва, 2004. – С.145; Koptev A. The Story of “Chazar Tribute”: A Scandinavian Ritual Trick in the Russian Primary Chronicle // Scando-Slavica. – 56. – №2. – 2010. – P.190–192. У тому числі, висловлювалася ідея, що фрагмент потрібно розшарувати («раслаивать») на раніші та пізніші текстуальні складові (див.: Гиппиус А.А. «Рекоша дружина Игореву...: К лингвотекстологической стратификации начальной летописи // Russian Linguistics. – 25. – 2001. – P.154–155; пор., однак: Петрухин В.Я. «Русь и все языци»: Аспекты исторических взаимосвязей: историко-археологические очерки. – Москва, 2001. – С.136). Порівняння з аналогічними оповідями в інших традиціях демонструє, що початок та завершення історії про данину – частини одного сюжету (див.:

з'являється у князівській історії, у літописній оповіді 912 р. про смерть Олега від власного коня³. Слово продовжує використовуватися до 1078 р., а тоді, після перерви, поодиноким приклад бачимо знову в Іпатіївській редакції «ПВЛ» під 1111 р. Своєю чергою, «старьци» зафіксовані в тому ж сюжеті про полянську данину: «и рѣша старци козарьстии . не добра дань княже»⁴. Наступний випадок уживання цього слова – уже з опису князювання Володимира Святославича, у статті 980 р.⁵ Означення інтенсивно використовується в оповіді про князювання хрестителя Русі (980–997 рр.). Крім того, на нього натрапляємо кілька разів у сюжетах з історії Києво-Печерського монастиря (статті 1051 та 1074 рр.), у згадці про смерть «старца доброго» Яня (1106 р.), а востаннє бачимо, знову ж таки, в Іпатіївській редакції під 1111 р.

В уявленнях істориків міцно закріпилося поняття старійшин-керівників спільноти на перехідному етапі розвитку від примітивного суспільства до держави. Традиційно представниками владної ієрархії «племінної демократії» вважаються вожді та старійшини⁶. Стосовно Русі з застереженнями та деяким спрощенням ідеться про таку схему, вибудовану істориками XIX – першої половини XX ст. На початку маємо певний найдавніший стан суспільства, де «старьци»/«старѣишинь» є неформальними (?) авторитетними керівниками – згодом з'являються племінні утворення (союзи племен), зі «старцями» та місцевими князями (часом кажуть про «княже») – і, нарешті, верховна київська влада з чіткою ієрархією: князь, бояри, слуги. Ураховуючи те, що у викладі подій «державного» періоду Русі в «ПВЛ» слова «старьци» та «старѣишинь» зафіксовано в *одному* сюжеті про полянську данину мечами, за чим слідують оповіді вже

Koptev A. The Story of "Chazar Tribute"... – P.205; хоча автор у своїх міркуваннях і далі спирається на традиційні схеми формування початкової частини «ПВЛ»).

³ 38.28Л; текст відсутній у Лаврентіївському, відновлюється за Радзивіллівським, Московським-Академічним, Іпатіївським та Хлебниковським списками.

⁴ 17.9–10Л.

⁵ Див. 81.16–17Л, у біблійній цитаті з Притч.31.23 (гр. Пр.29.23). Велику частину біблійних цитат «ПВЛ» визначено у: *Шахматов А.А. Повесть временных лет.* – Т.1: Вводная часть: Текст: Примечания. – Петроград, 1916; тут цит. за перевид.: *Шахматов А.А. История русского летописания.* – Т.1. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.527–977 (це місце з літописної статті 980 р. див. с.676).

⁶ Див., напр., недавнє обговорення проблеми політичної системи у слов'янських племен VI–VII ст., проведене на матеріалі грецькомовних та латиномовних джерел: *Izdebski A. The Slavs' Political Institutions and the Byzantine Policies (ca.530–650)* // *Bysantinoslavica.* – 2011. – Issue 1–2. – P.50–69 (автор не приховує того, що він залучає відомі вченим джерела, пропонуючи лише дещо новішу систематизацію). Щодо племінної знаті, «старьших», «старійших» та «старців», на різноманітному матеріалі від IX по XIII ст. див. також: *Лукин П.В. «Старцы» или «старшие»? О терминологии славянской «племенной знати»* // *Славяноведение.* – 2010. – №2. – С.12–30. Питання формування складного суспільства і держави – украй непросте. Зараз у вітчизняну науку з англослов'янських студій (див.: *Fried M.H. On the Evolution of Social Stratification and the State.* – Indianapolis, 1960; *Idem. The Notion of Tribe.* – Menlo Park, Calif., 1975) увійшло таке поняття, як «чифдом». Корисний огляд різних теорій чифдома, напр.: *Beliaev D.D., Bondarenko D.M., Korotayev A.V. Origins and Evolution of Chiefdoms* // *Reviews in Anthropology.* – Vol.30. – 2001. – P.373–395. Поняття «плем'я», на думку авторів, нетотожне «чифдому», а є паралельною структурою. Однак, що стосується слов'ян, кожен дослідник формативного періоду Русі стикається з нерозв'язуваною проблемою – ми не маємо слов'яномовних джерел аж до кінця IX (?) – X ст. (від цього часу дійшли перші переклади), а таких текстів, які торкалися б власної давньої, хай і легендарної, історії – немає фактично до XI–XII ст. Із цього погляду про племінну знать «старійшин», що не вловлюються джерелами, див., напр.: *Горский А.А. Русь от славянского расселения до Московского царства.* – Москва, 2004. – С.14–19. Про те, що навіть кореляції літописних «племен» з археологічними матеріалами Східної Європи можлива лише на матеріалах «уже сформованої Київської Русі», а не формативного періоду, див.: *Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь.* – К., 1998. – С.32–33.

про київських князів, Олега чи навіть Володимира, можна стверджувати, що неупереджена систематизація літописного нарративу дала б інші результати (зрозуміло, джерела раннього періоду Русі не вичерпуються однією «ПВЛ», однак дані цього важливого свідчення давньоруської історії суперечать традиційній схемі). Можливо, утім, такими є загальні властивості деяких традиційних схем⁷.

Тим часом знайомство з давньослов'янськими текстами, які також презентують владну термінологію («князь», «старьць», «старѣишина», «владыка») підштовхує до роботи в іншому напрямі – дослідження запозичень та моделювання книжником літописної оповіді за відомими йому літературними зразками⁸. Великий вплив на розвиток цієї ідеї справили праці І.М.Данилевського⁹. Саме завдяки цьому російському вченому русисти повернулися до занедбаної в радянський час теми біблійного моделювання літопису¹⁰.

У пропонованій статті я зупинюся на такому важливому біблійному джерелі, як Восьмикнижжя. Для висвітлення «додержавного» періоду історії Русі ці тексти можна вважати серією оповідей про синхростадіальні події¹¹: починаючи з Книги Буття і закінчуючи Книгою Суддів (Руф являє собою окремо взятий сюжет) ідеться про розселення та утвердження народу в землі, тобто про те саме, із чого починається «ПВЛ». Я спробую з'ясувати, які вирази стоять за словами «старьци» і «старѣишина» слов'янського Восьмикнижжя у відповідній частині грецької Септуагінти, чи варіативна термінологія, чи присутня у слововжитку певна динаміка. А також визначити, яке значення має поява цих умовних термінів у літописі, і чи можна окреслити межі та належність літописного нарративу певним книжникам у такому складному, неодноразово редагованому літописному зводі, яким є «ПВЛ». Зокрема, спробую відповісти на питання, чи існує зв'язок між сюжетом про данину мечами та оповіддю про часи князування Володимира Святославича.

⁷ Про успадковані від попередніх епох наукові систематизації, що тягнуть за собою ідеології свого часу, див., наприклад: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – С.14.

⁸ Див., наприклад, праці С.В.Завадської, котра зверталася до теми «старцев» та «бояр» і детально дослідила вирази «старьци градские», «старѣишыны людские», указавши на біблійні взірці: *Завадская С.В.* О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси // *Восточная Европа в древности и средневековье*. – Москва, 1978. – С.101–103; *Ей же.* «Болярин»–«боярин» в древнерусских письменных источниках // *Древнейшие государства на территории Восточной Европы: 1985*. – Москва, 1985. – С.89–94; *Ей же.* К вопросу о «старейшинах» в древнерусских источниках XI–XIII вв. // *Древнейшие государства на территории Восточной Европы: 1987*. – Москва, 1989. – С.36–43; *Ей же.* Возможность историколингвистического изучения «праздников»–«пиров» князя Владимира в летописных записях 996 г. // *Восточная Европа в древности и средневековье: Проблемы источниковедения*. – Москва, 1990. – С.54–56.

⁹ Див., наприклад: *Данилевский И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков: Курс лекций. – IX–XII вв. – Москва, 1998; XII–XIV вв. – Москва, 2000; *Его же.* Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. – Москва, 2004.

¹⁰ Зараз, після праць І.М.Данилевського, О.П.Толочка, В.Я.Петрухіна та багатьох інших, моделювання літописного нарративу за біблійними книгами – річ загальноновизнана. Крім згаданих праць І.М.Данилевського див., наприклад: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь... – К., 1998; *Tolochko O.* The Primary Chronicle's 'Ethnography' Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region and the Origin of the Rus' State // *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. – 2007. – P.169–188; *Петрухин В.Я.* «Русь и все языци»... – С.127–146 та ін.

¹¹ Власне кажучи, сюжетна канва та більшість деталей збігаються в давньоєврейському оригіналі, грецькому перекладі (Септуагінта) та слов'янському перекладі з грецької мови. Однак для зіставлення з початковим літописом релевантними є останні два тексти, оскільки слов'янський (давньоболгарський) перекладач біблійних книг не був обізнаним із давньоєврейською версією. Утім, у деяких випадках історія укладення давньоєврейського тексту також має значення.

Позначеннями «старьць» й, особливо, «старѣшина» багато займалися дослідники перекладної давньослов'янської літератури у зв'язку з ранніми, у тому числі біблійними, перекладами. Річ у тім, що складні грецькі слова, які починаються з «архи-», у слов'янській можуть бути передані двоскладними утвореннями, що є, у тому числі, певною регіональною ознакою. Наприклад: «ἀρχιερεὺς» – «старѣшина жрьчьскъ» (інший варіант перекладу – калька «архиерѣи»); «ἀρχιεπισκοπος» (головний виночерпій) – у давньослов'янській «вино», іноді перекладали як «медъ», відтак «старѣшина медарьскъ»; «ἀρχιδεσμωφύλαξ» (головний страж в'язнів) – «старѣшина стражемъ темница» і т.п.¹² Висока концентрація подібних утворень характерна для преславського давньоболгарського періоду розвитку книжності¹³, хоча подібні конструкції згодом стали традиційними. Проблем давньослов'янської владної термінології торкалися як при аналізі окремих пам'яток, так і груп текстів. Восьмикнижжя з цього погляду вичерпно не вивчене, хоча окремі приклади з цих біблійних книг, звичайно, уже залучали. Причина такого стану справ проста: досі видано не всі відповідні частини Восьмикнижжя, а в наявних публікаціях відсутні покажчики¹⁴.

Що варто відзначити у Восьмикнижжі стосовно вживання слів «старьць» та «старѣшина»? Перш за все, лексичного матеріалу достатньо, оскільки відповідні терміни трапляються в кожній книзі: «старьць» – від 4 згадок у Левіті до 15 у Второзаконні; «старѣшина» – від 1 у Левіті до 60 у Бутті¹⁵. (Треба додати, що, на відміну від літопису, у біблійних книгах позначенням того самого рівня владної ієрархії є також «князь» – згадані навіть «князи людские»¹⁶, тому для порівняння часом корисно звернутися і до характеристик цього позначення)¹⁷. Звичайно, слід ураховувати тематичну специфіку. Наприклад, Левіт – збірка настанов щодо жертв, очищення та деяких правових норм, відповідно, владної термінології тут небагато. Утім, також треба брати до уваги походження тексту. Необхідно зробити невеличкий відступ щодо вихідної давньоєврейської версії. Перші книги Біблії мають багато нашарувань і надзвичайно складну історію формування. Один із пізніх редакторів, творець так званого «Priestly Narrative», акцентовано відредагував соціально-політичну термінологію. Саме для нього характерною є формула, де на першому місці стоїть жрець (Аарон, потім його син Єлеазар та онук Фінеес), на другому вказано «князів отечеств», і, нарешті,

¹² Приклади – з Лев.4.3, Бут.39.22, 39.23, 40.1... В оповіданні «ПВЛ» пор. уже згадуваний вище «старѣшина конюхомъ» зі статті 912 р.

¹³ Славова Т. Преславска редакція на Кирило-Методиеви старобългарски евангелски превод // Кирило-Методиевски студии. – Кн.6. – София, 1989. – С.15–128.

¹⁴ Видання Книги Буття див.: Михайлов А.В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып.1–4. Книга Левит: *Dadiverin I*. Das Buch Leviticus // Die Methodibibel, Kritische Ausgaben altbulgarischer Texte. – Т.4 [Die Slawischen Sprachen, 40]. – Institut für Slawistik der Universität Salzburg, 1995. Книга Ісуса Навина: *Atanasova D.* Das Buch Joshua // Ibid. – Т.9 [Die Slawischen Sprachen, 49]. – Institut für Slawistik der Universität Salzburg, 1996. Книга Суддів: *Atanasova D.* Das Buch Richter // Ibid. – Т.2 [Die Slawischen Sprachen, 38]. – Institut für Slawistik der Universität Salzburg, 1994. Книга Руфь: *Dunkov D.* Das Buch Rut // Ibid. – Т.1 [Die Slawischen Sprachen, 34]. – 1993.

¹⁵ «Князь» – від 5 згадок у Книзі Вихід до 59 у Числах.

¹⁶ Числ.25.4 «поими вся князя людскъ».

¹⁷ Деякі інші послання див. нижче. Позначенням вищого рівня ієрархії є «цѣсарь/царь», і воно також присутнє у більшості книг Восьмикнижжя. Однак цей рівень владної ієрархії тут не враховується, оскільки він був ніби «зовнішнім», і асоціювався з Візантією, а не з Руссю.

згадуються «все сыны Израилевы» або «весь народ»¹⁸. Завданням цього редактора-укладача було зменшити роль лідерів несвященницького сану й, зокрема, Ісуса Навина. Але таким чином він увів значну кількість згадок «керуючих» («ἄρχοντες»), «старших» («πρεσβύτεροι») та «провідних», («ἡγεμόνες, ἀρχηγόν») у «племенах синів Ізраїлевих», і створив образ взірцевої впорядкованої племінної демократії. Учені не дійшли спільної думки щодо часу роботи цього автора/редактора, та в будь-якому разі це вже період після «Вавилонського полону», тобто етап існування далеко не архаїчного, цілком розвинутого суспільства. Наслідком компілятивної та редакторської роботи було те, що вже в давньоєврейській Біблії маємо надзвичайно складний текст, в якому сполучаються позначення та формули різного часу, а також «зламані формули». Маються на увазі редаговані вирази, де на початковий текст нашаровано пізніші правки. При цьому Септуагінта у частині Восьмикнижжя доволі точно відображає свій оригінал, буквральність перекладу від Буття до наступних книг тільки зростала¹⁹, а давньослов'янські книжники також намагалися акуратно відтворити грецький текст (хоча деінде неминуче все ж таки змінили чи зіпсували виклад). Отже, навожу статистичні підрахунки²⁰.

У Бутті «старьць»/«старьци» зустрічаємо 7 разів, Бут.18.12, 19.4, 24.1, 25.8, 35.29, 43.27, 50.7; у гр. цьому відповідає: «οὗ πρεσβυτερος»/«οἱ πρεσβυτεροι». «Старѣшина»/«старѣшины» – 60 разів, Бут.36.15–20, 36.29–30, 36.40–43, 39.22–23, 40.1–2, 40.5, 40.9, 40.16, 40.20–23, 41.9–10, 41.34, 47.5, 49.10; у Септуагінті це, частіше за все, «ἡγουμενος»/«ἡγεμόνης», хоча трапляються також: 39.22 «οὗ ἀρχιδεσμοφύλαξ» «старѣшина стражемъ

¹⁸ *Meer M. van der*. Formation and Reformulation: The Redaction of the Book of Joshua in the Light of the Oldest Textual Witnesses. – Brill; Leiden; Boston, 2004 [Supplements to Vetus Testamentum, vol. CII]. – P.136. Що стосується історії формування перших книг Ветхого Заповіту, зазначу лише, що ще в дослідженнях XIX ст. відзначали кількох авторів або компіляторів, у тому числі у класичних працях Ю.Велльгаузена названо Елогіста, Ягвіста, Девтерономіста та Редатора (пізніше позначеного як «Priestly Narrative»). У наш час картина ще більш скомплікована (реконструюється пост-Priestly укладач, кілька девтерономістів, немає спільної думки щодо датування різних текстуальних шарів, причому не в межах десятиліть, а століть).

¹⁹ *Wevers J.W.* The LXX Translator of Deuteronomy // IX Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies. – Cambridge, 1995 (1997). – P.58; *Тов Э.* Текстология Ветхого Завета. – Москва, 2001. – С.128–136; *Hendel R.S.* The Text of Genesis 1–11: Textual Studies and Critical Edition. – New York, 1998. – P.16–20; *Honigman S.* LXX and Homeric Scholarship. – London; New York, 2003. – P.93–118; *Joosten J.* Rhetorical ornamentation in the Septuagint: The case of grammatical variation // *Et sapienter et eloquenter: Studies on Rhetorical and Stylistic Features of the Septuagint.* – Göttingen, 2011. – S.12. Раніше за все на грецьку було перекладене П'ятикнижжя (у III–II ст. до н.е.), незабаром – історичні книги.

²⁰ Книга Буття цитується за вид.: *Михайлов А.В.* Книга Бытия пророка Моисея... Дослідник узяв за основний список – Ундольського №1 (нині РДБ); Книга Вихід – за підготовленим мною вид.: *Вилкул Т.Л.* Древнеславянская книга Исход: Текст в хронографической редакции, с различениями из других редакций по спискам XIV–XVI вв. (у друку, основний список – Віленський); тексти кількох списків решти книг Восьмикнижжя відцифровано, вони доступні на сайті Троїце-Сергієвої лаври (списки Троїцький №1, №2, №44, №45, №728, Московської духовної академії №12); Книги Левіт та Ісуса Навина цитуються за Архівським списком; Числа та Второзаконня – за Троїцьким №44 та Архівським; Суддів – за Віленським і Троїцького хронографа (№728). Дані рукописів: Віленський (*Віл*), Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, F19–109, перша третина XVI ст.; Архівський (*Арх*), РГАДА, ф.181, оп.№1, собр. МГАМИД, №279, третя чверть XV ст.; Троїцький-1 (*Т1*), РГБ, ф.304.1, собр. Троїце-Сергієвої лаври, №1, друга половина XIV ст.; Троїцький-2 (*Т2*), там же, №2, кінець XIV ст.; Троїцький-44 (*Т44*), там же, №44, XV ст.; Троїцький-45 (*Т45*), там же, №45, кінець XVI ст.; Троїцький-728 (*Тр*), там же, №728, початок XV ст.; МДА-12 (*Д*), РГБ, ф.173.1, собр. Московской духовной академии, №12, початок XVI ст.

темница»; 40.1 «ὁ ἀρχιοινοχόος» «старѣшина медарьскъ», «ὁ ἀρχισιτοποιός» «старѣшина житарьскъ»; 41.34 «τοπαρχας»; 47.5 «ἀρχοντας».

У Книзі Вихід «старци» – 11 разів, Вих.3.16, 3.18, 4.29, 10.9, 12.21, 17.5, 18.12, 19.7, 24.1, 24.9, 24.14 – «ἡ γερουσία» 5 разів / «οἱ πρεσβύτεροι» 6 разів; «старѣшина»/«старѣшины» – тричі, Вих.2.14 «ἀρχοντα»; 6.14 «ἀρχηγον»; 15.15 «ἡγεμόνες».

У Левіті «старци» – 4 рази, Лев.4.15, 9.1, 9.3, 19.32 – «ἡ γερουσία» двічі / «οἱ πρεσβύτεροι» двічі; «старѣшина» – 1 раз, Лев. 4.3 «ὁ ἀρχιερεὺς».

У Числах «старци» – 8 разів, Числ.10.31, 11.16 (2), 11.24, 11.25, 16.25, 22.4, 22.7 – «ἡ γερουσία» двічі/«οἱ πρεσβύτεροι» 6 разів; «старѣшины» – 6 разів, Числ.13.2, 13.3, 14.4, 16.2, 16.3 – «ἀρχηγον» / 16.3 «κατάρχεις».

У Второзаконні «старци» – 15 разів, Втор.19.12, 21.2, 21.3, 21.4, 21.6, 21.19, 22.15, 22.17, 22.18, 25.7, 25.8, 25.9, 27.1, 28.50, 31.9 – «ἡ γερουσία» 13 разів / «οἱ πρεσβύτεροι» Втор.31.9; 28.50 «πρεσβυτου»; «старѣшины» – 6 разів, Втор.1.13, 1.15, 5.23, 29.10, 31.28, 33.21 – 1.13 5.23 «ἡγεμόνες»; 1.15 «ἡγεῖσθαι»; 29.9/10 «οἱ ἀρχιφυλον»; 31.28 «τοὺς φυλάρχους»; 33.21 «ἀρχηγοῖς».

У Книзі Ісуса Навина «старци» – 11 разів, Іс.Нав.6.21/20, 7.6, 7.23, 8.10, 9.5а/8.33, 9.11/17, 20.4, 23.1, 23.2, 24.1, 24.29 – «ἡ γερουσία» Іс.Нав.23.2 / «οἱ πρεσβύτεροι» 10 разів; «старѣшины» – тричі, 10.24 «τοὺς ἐναρχομένους»; 13.21 «τοὺς ἡγουμένους»; 21.1 «ἀρχιπατριῶτα».

У Книзі Суддів «старци» – 13 разів, Суд.2.7, 8.14, 8.16, 11.5, 11.7, 11.8, 11.9, 11.10, 11.11, 19.16, 19.17, 19.20, 21.16 – «ὁ πρεσβύτερος»/«οἱ πρεσβύτεροι»; «старѣшины» – 6 разів, Суд.5.2 А «ἀρχηγους»²¹, 5.29 В «αἱ σοφαὶ ἀρχουσαι», 9.44, 9.51, 11.6 А «οἱ ἡγουμενον» 3 рази, 11.11 В «εἰς ἀρχηγον» / А «εἰς ἡγουμενον».

Загалом «старьць» і «старьци» відповідає двом позначенням: «ὁ πρεσβύτερος»/«οἱ πρεσβύτεροι» («старий», «старший», «старійшина») та «ἡ γερουσία» («герусія», «рада старійшин»). Маємо 47 і 23 випадки слововжитку відповідно. Словом «старѣшина» передане, частіше за все, «ὁ ἡγουμενος»/«οἱ ἡγεμόνες» («провідний»/«провідні»), від цього слова утворена калька «игумен» (близько 50 прикладів) та «οἱ ἀρχηγον» (9 прикладів). Окрім цього, для «старѣшина» виявлено велику низку різноманітних більш рідкісних грецьких позначень: Бут.41.34 «τοπαρχας»; Бут.47.5 «ἀρχοντας» та Вих.2.14 «ἀρχοντα»; Втор.29.9/10 «οἱ ἀρχιφυλον»; Втор.31.28 «τοὺς φυλάρχους»; Іс.Нав.10.24 «τοὺς ἐναρχομένους»; Іс.Нав.21.1 «ἀρχιπατριῶτα». Як «старѣшина» іноді можуть бути передані дієслівні форми: Втор.1.15 «ἡγεῖσθαι»; Суд.5.29 «αἱ σοφαὶ ἀρχουσαι»²². Двоскладні утворення вживаються в перекладі складних слів, про що вже йшлося: «старѣшина стражемъ темница» «ἀρχιδεσμοφύλαξ» Бут.39.22; «старѣшина жрьцьскыи» «ὁ ἀρχιερεὺς» Лев.4.3 і т.п.

²¹ Текст Книги Суддів у Септуагінті кардинально відрізняється у двох сім'ях списків, найдавнішими представниками яких є унціали А та В. При цьому слов'янський переклад має читання і з тієї, і з іншої групи, тобто, імовірно, був зроблений із пізнього рукопису (однак це питання ще потребує вивчення). За вид.: The Old Testament in Greek: According to the Text of Codex Vaticanus Supplemented from Other Uncial Manuscripts, with a Critical Apparatus Containing the Variants of the Chief Ancient Authorities for the Text of the Septuagint / Eds. A.E.Brooke, N.McLean. – Cambridge, 1917. – Р.806. У Суд.5.2 цей варіант у таких рукописах та давніх перекладах: *AMNa-dghlnptv-yb₂-Arm.Eth.Lat.Sir.Or-lat*. Видання доступне в інтернет-версії, див.: <http://www.archive.org/details/p4oldtestamentin01broouoft>

²² За групою списків унціала В (у *AMNabcgk-nptv-yb₂-Arm.Eth.Sir.*: «σοφαὶ ἀρχουσῶν αὐτῆς»).

Має значення, що, незважаючи на відсутність одно-однозначних зв'язків між грецькими та слов'янськими відповідниками, приблизно окреслюються два *різних* ланцюжка. «Старьць»/«старци» – для «πρεσβύτερος» та «γερονσία», «старѣишина» – переважно для «ἡγεμόνης» та «ἀρχηγός». Слід додати, що третя лінія утворена словом «князь»/«князи», яке передає «ὁ ἀρχων»/«οἱ ἀρχοντες» («керівник»/«керівники»); маємо 96 прикладів з трьома винятками²³. Як уже відзначалося, для Восьмикнижжя всі три позначення належать до одного рівня владної ієрархії, при цьому «князь» ближчий до «старѣишина»²⁴. Зрозуміло, існують семантичні розбіжності, для ілюстрації чого достатньо одного прикладу. «Старьць» та «старьци» у Бутті – це, переважно, позначення віку, «старий». Наприклад, Сара, отримавши звістку про те, що в неї має народитися син, нібито розмірковувала: «...се моужь мой старець» (Бут.18.12). Водночас, за Бут.50.7, у поховальній церемонії патріарха Іакова беруть участь «вся слоугы (в одному зі списків: отроци) фараони и старци домоу его (варіант: домашний ему) . и вси старци земля египетская» – і оскільки син Іакова Йосиф у цей час є великою персоною, «князем» усієї землі Єгипетської (Бут.42.6, 45.8), упевнено визначається статусний (політичний) зміст повідомлення. Тим часом, в усіх випадках у грецькій Септуагінті тут використане слово «πρεσβύτερος», а у слов'янському Восьмикнижжі – «старьць». Забігаючи наперед, те саме спостерігається в літопису. Скажімо, стосовно виразів зі словом «старьць»/«старьци» можна виокремити три значення: соціально-політичне, вікове, та, в оповідях про Києво-Печерський монастир – титул або просто позначення ченця.

Що важливо, динаміка слововжитку відсутня, загальне враження із прочитання Восьмикнижжя складається таке, що старці та старійшини, а також князі й навіть царі, існували завжди. «Провідні», «старші» та «керуючі» фіксуються з того моменту, як виникає більше двох поколінь роду людського, тобто вже в Бутті²⁵. Водночас, присутні складні перерахування дійових осіб та фрагменти, де значення «перетинаються», і одна й та сама група людей може бути найменованою різним чином: старійшинами, князями, «мужами»... Як правило, подібні вислови зосереджено в пізніших за походженням книгах, Второзаконні та Числах (хоча в усіх книгах Восьмикнижжя присутні сліди пізніх нашарувань). «Перетини значень» див., напр., у сюжетах з Книги Чисел – ідеться про розподіл («причастье») землі ізраїльтянами, та про перемовини царя Валака із волхвом Валааомом стосовно прокляття «сыновъ Израилевъ» (після чого вміщено відомий сюжет про Валааому ослицю):

Розподіл землі, Числ.34.18: «и *князь* единъ [от племене]²⁶ . да поимете причастити ва^м землю». Наступний вірш, Числ.34.19: «си же имена *моужь* , племене іюдина» – пор. Num.34.18 «καὶ ἀρχοντα ἓνα ἐκ φυλῆς... 34.19 ...τῶν ἀνδρῶν...».

²³ Числ. 24.17 і 25.4 «князи» – «τοὺς ἀρχηγούς», та Суд.11.11 «поставити княземъ» – в останньому разі, вірогідно, використано метафору: «εἰς κεφαλὴν» («на чолі»).

²⁴ У двох випадках (Бут.47.5 та Вих.2.14) словом «старѣишина» перекладене «ἀρχων», а словом «князь» – «ἀρχηγός», для чого більш типовий відповідник «старѣишина», див. вище.

²⁵ Навіть царська влада існувала якщо не завжди, то з такого моменту, який із повним правом можна вважати «прадавнім». Наприклад, усередині великого переліку нащадків Ісава-Едома, в якому згадуються «старѣишины»/«ἡγεμόνες» (Бут.36.15–36.43), читаємо повідомлення про царів (!): «си же цри . иже црѣтоваша въ едомѣ . преже црѣтованія црѣ въ ийли» (Бут.36.31).

²⁶ У квадратних дужках – варіант у групі списків хронографічної редакції, що підтримується грецьким текстом; у російській редакції помилково: «очѣства».

Валак відсилає своїх посланців до волхва Валаама, аби клясти «Израиля», і волхв у кінцевому підсумку погоджується прийти до нього. Числ.22.7: «и идоша *старци* моавли [и старци мадиамли]»²⁷ – «ἡ γερούσια Μωαβ καὶ ἡ γερούσια Μαδιαμ»; Числ.22.35: «иде же валаамъ съ *княси* валаковъ» – «...μετὰ τῶν ἀρχόντων Βαλακ».

Складні перерахування див., напр.:

Втор.5.23: «и приидосте вся *старъишины* племеньъ ваши^х и *старци* ваши» – «οἱ ἡγούμενοι τῶν φυλῶν ὑμῶν καὶ ἡ γερούσια ὑμῶν». Втор.31.28: «призовѣте къ мнѣ *старъишины* племеньъ ваши^х и *старца* ваша . и книгѣиа ваша и соудіа ваша» – «τοὺς φυλάρχους ὑμῶν καὶ τοὺς πρεσβυτέρους ὑμῶν...». Суд.11.11: «и поставиша [и]»²⁸ людие *старъишину* на^д собою . и *кнѣзы*» – «εἰς κεφαλὴν καὶ εἰς ἀρχηγόν»²⁹.

Іноді ускладнення складу учасників чи дивні ототожнення різних «чинів» могли з'явитися вже на слов'янському ґрунті. Скажімо, Числ.16.13 «яко ты еси старъишина нашъ и князь» – передає «ὅτι καταρχεῖς ἡμῶν ἀρχόν», що буквально означає «оскільки керуєш нами, керівник». Малозрозуміле Втор.33.21 «*князь* събранъ *старъишина* людемъ» виникло через випущене гр. «ἅμα» («одночасно», «разом з») – пор.: «ἀρχόντων συνηγμένων ἅμα ἀρχηγῶς λαῶν» («князям зібраним *разом* зі старіишинами людей»). Іменником могли перекласти форму дієслова «ἡγεομαι» («іти попереду»): Втор.1.15: «и появхъ от ва^с *моудры* оумѣтела *смыслны* . и поставихъ я вамъ *старъишины* тысущныи . и книгѣиа соудіамъ ваши^м» – «...ἄνδρας σοφοὺς καὶ ἐπιστήμονας... κατέστησα αὐτοὺς ἡγέσθαι ἐφ' ὑμῶν χιλιάρχους καὶ εκατοντάρχους...» («...мужів мудрих та досвідчених... поставив їх іти попереду від вас тисячники, сотники...»).

Принагідно з'ясовується походження виразів «старъици людскыя» (Вих.17.5, 19.7; Числ.11.16, 11.24³⁰) та «старъици градскыя» (Втор.22.17; Суд.8.16)³¹. Ці характерні сполучення, що проявилися також у «ПВЛ» в описі князювання Володимира Святославича³², завдячують своєю появою закономірностям перекладу, абсолютно нерелевантним з історичної точки зору. Вислови «ἡ γερούσιω» чи «οἱ πρεσβύτεροι τῆς πόλεως ἐκείνης / αὐτοῦ / σου» перекладали як «старци града сего / его / твоего», а в тому випадку, якщо визначальне слово було відсутнім, «τῆς πόλεως» або «τοῦ λαοῦ» передавалося через прийменник³³.

²⁷ Співвідношення списків – як у попередньому випадку.

²⁸ Варіант: «поставиша и»; «κατέστησαν αὐτόν».

²⁹ Так за читанням унціала В та споріднених йому списків. У групі унціала А дещо інакше: «εἰς κεφαλὴν εἰς ἡγούμενον».

³⁰ Вих.17.5 «іоими же со собою от старецъ людскыѣ»; Вих.19.7 «припие^а же моисе^ѣ... [и] вѣзва старца людскыя»; Числ.11.16 «яко ти соу^ѣ старци людстїи и кнѣгѣиа ихъ»; Числ.11.24 «сѣбра .б. моужѣ от старецъ людскыѣ».

³¹ Втор.22.17 «и да разгноуть ризоу пре^а старци градскыѣ»; Суд.8.16 «поя старца граднїи и разябе я по трънию».

³² 102.18–19Л 986 р. з «Промови Філософа»; 106.15–16Л 987 р.; 124.23–24Л 996 р.; 127.27–28Л 997 р. («старъишину»). Слід відзначити, що «старци людскыя» неодноразово зустрічаються в Євангелії та інших біблійних книгах. Напр.: Мт.21.23: «...приступиша къ нему старъишины жрьчьскыи и старыци людстїи». Лк.22.66: «...сѣбращася старыци людстїи и старъишины жрьчьскыи и книжъници и ведъша и на съборъ свой». Мт.26.3: «...сѣбраща ся архиерѣи и книжъници и старыци людстїи въ дворѣ архиерѣвовѣ». Див. Апракос Мстислава, 49а.23 (183в.20–21), 1206.21–22, 1416.16–17. Ще згадки: Лк.23.1; Мт.21.23; Мт.27.1. Там же, 120в.23, 131а.17, 144в.17–18 (167в.2). Про ці позначення див. також у: Вілкул Т.Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. – К., 2007; Москва, 2009. «Старци градскыя» – більш рідкісний вираз, хоча вичерпного переліку джерел, попри увагу дослідників до цього питання, досі не складено.

³³ Див.: Втор.19.12 «старци града того» – «ἡ γερούσια τῆς πόλεως αὐτοῦ»; 21.2 «да придоуть старци твои» – «ἡ γερούσια σου»; 21.19 «пре^а старца града своего» – 21.19 «τῇν γερούσιαν τῆς πόλεως αὐτοῦ»; Втор.22.17 «и да разгноуть ризоу пре^а старци градскыѣ» – 22.17 «...ἐναντίον τῆς γερούσιас τῆς πόλεως».

Тепер повернімося до «ПВЛ», і ще раз поглянемо, яким чином розподілено в літописі вирази зі словом «старьць»/«старьци». Як уже відзначалося, на це слово вперше натрапляємо у сюжеті про полянську данину мечами (див. вище). Далі дев'ять (!) подібних виразів уміщено в оповіді про князювання Володимира Святославича (під 980, 983, 986, 987 тричі, 996 двічі та 997 рр.)³⁴. Поодинокий вислів з пророка Ісаї бачимо під 1015 р. у низці цитат, що створюють портрет князя-лиходія Святополка³⁵. Наступними є «старци» з оповідань про ченців Києво-Печерського монастиря, 1051³⁶ та 1074³⁷ рр., ще далі йде звістка про смерть «доброго старца» Яня 1106 р.³⁸ та переказ із Книги Товіт у «Хроніці» Георгія Амартола під 1111 р.³⁹ Якщо вилучити згадки киево-печерських старців-ченців, прямі біблійні цитати 980 й 1015 рр. та повідомлення 1106 і 1111 рр., в яких слово вживається на означення віку, «соціально-політичне» значення залишається суто для опису правління Володимира Святославича й сюжету про данину мечами. Звісно, подібне розмежування дещо штучне і проведене з великим ступенем умовності, проте тільки в оповіді про данину мечами з недатованої частини «ПВЛ» та в літописних статтях 983–997 рр. ідеться про наради зі «старьцями», спільні рішення та статусні акції.

Слово «старѣишыны» розподілене у «ПВЛ» дещо інакше. Двічі воно зустрічається в оповіді про полянську данину мечами; потім трапляється в оповіданні про смерть князя Олега від власного коня (912 р.)⁴⁰; у 4-й помсті княгині Ольги та покаранні, накладеному на місто Іскоростень (946 р.)⁴¹. Це слово вжите 5 разів в історії князювання Володимира Святославича: тричі у «Промові Філософа» (986 р.)⁴², а також у літописних статтях під 996⁴³ і 997 рр.⁴⁴ Далі

³⁴ Під 980 р. у цитаті з Притч: 81.16–17Л «внегда аще сядеть на сонмищи . съ старци и съ жители земли». Під 983 р. у сюжеті про варягів-мучеників, в якому, як відзначалося, простежується вплив Второзаконня (див.: *Tolochko O. The Primary Chronicle's 'Ethnography' revisited... – P.62*): 82.8–9Л «и рѣша старци и бояре мечемъ жребии...».

Під 986 р. у «Промові Філософа», про Ірода: 102.18–19Л «призываетъ книжники и старци людския».

Під 987 р. тричі в описі нарад князя з боярами та старцями: 106.15–16Л «Созва володимерь бояры своя и старци градъски»; 107.2Л «рѣша бояре и старци»; 108.5–6Л «созва князь бояры своя и старца».

Під 996 р. в оповіді про влаштування святкування та наради з приводу обрання віри або покарань злочинців: 124.23–24Л «створи праздникъ великъ въ тѣ днѣ . бояроу и старцемъ людски»; 127.6Л «рѣша епѣпи и старци . рать многа...».

Під 997 р. в оповіді про білгородське віче: 127.24–25Л «бѣ же единъ старецъ не былъ на вѣчи томъ».

³⁵ 140.10Л «...смѣрена старца . и дивна свѣтника».

³⁶ Двічі: 159.21–22Л «братя идоша к старцю антоню»; 159.27–28Л «братя же ради бывше поклонишася старцю».

³⁷ 190.8Л «сбудашетса старче слово»; 190.9Л «Бѣ же и другыи старецъ именемъ матфѣи»; 190.25Л «се же вида старецъ повѣдаше браѣи»; і ще 10 подібних прикладів.

³⁸ 281.7–8Л «преставися янь старецъ добрый».

³⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стп.270, рядки 11–12 «слѣпа старца сълѣпѣнъ . видѣти створи ему оубо».

⁴⁰ 38.28Л «призва старейшиноу конюхоу . речѣ кое...». Тут згаданий «старѣишина конюхомъ», тобто маємо справу з типовою конструкцією на зразок «старѣишина стражемъ...», див. вище.

⁴¹ 59.28Л «старѣишыны же града изънима».

⁴² Про «съпадение» Сатанаїла та поставлення на його місце архангела Михаїла, а також у прямій цитаті з пророцтва Михаї, застосованій у серії пророцтв про Христа. Щодо останнього, Мих.5.2 див. у: *Шахматов А.А. Повесть временных... – С.703*. Перші два фрагмента, імовірно, пов'язані з викладом Книги Ювілеїв: *Вилкул Т.Л. О происхождении «Речи Философа» // Palaeoslavica. – Vol.XX. – №1. – Cambridge, Mass., 2012. – P.1–15*. Тексти літопису у цих трьох випадках див.: 87.30Л «старѣишина чину ангѣлку»; 88.5–6Л «в него же мѣсто постави старѣишину михаила»; 100.16–17Л «из тебе бо изидеть старѣишина быти въ князехъ во изѣли».

⁴³ 125.7–8Л «сзываетъ бояры своя . и посадники [и] старѣишыны по всѣмъ градомъ».

⁴⁴ 127.27–28Л «се слышавъ посла по старѣишыны градъскыя».

бачимо його в монастирських повістях 1074 р.⁴⁵, діалозі Ізяслава Ярославича з братом Всеволодом під 1078 р.⁴⁶ та цитаті з «Хроніки» Амартола під 1111 р.⁴⁷ «Політичне» значення не так повно зосереджене в рамках періоду князювання Володимира: можна вказати на звістку 946 р. про помсту Ольги та звернення Ізяслава Ярославича до Всеволода під 1078 р. Як бачимо, сфери вжитку слів «старьць» і «старѣшина» відрізняються, хоч і не надто серйозно. Загалом, це недивно, ураховуючи те, що для «старьць» і «старѣшина» знайдено незбіжні низки грецьких відповідників (подібна закономірність спостерігається не лише у Восьмикнижжі, це ж можна зауважити стосовно інших перекладних текстів)⁴⁸.

Зв'язок сюжету про полянську данину хозарам та оповідання про Володимира Святославича видається невинновипадковим. Швидше за все, так проявилася рука укладача «ПВЛ». Повторюся, лише на цих двох ділянках слово «старьци» має «соціально-політичне» значення. Сказане підкріплюється і таким спостереженням – в обох випадках використано одні й ті самі джерела. Як відомо, ідеологічно важливі моменти початкового літопису, у тому числі Введення, період князювання хрестителя Русі (до 997 р.), а також закінчення зводу, – марковані сильним впливом перекладної літератури, як біблійної, так і хронографічної. У нашому випадку примітне те, що в обох оповідях: про данину хозарам та у статті 986 р. у «Промові Філософа», – знаходимо мотив немовляти-Мойсея, котрий провіщав загибель Єгипту⁴⁹. Цей мотив походить з Книги Ювілеев чи якоїсь з її переробок, у слов'янському перекладі відомій під назвою «Дробне Буття»⁵⁰. При цьому, як відзначив О.В.Коптев, дослідження паралельних сюжетів про «загрозливу данину», до яких слід віднести полянську данину мечами, демонструє, що вони наділені певною цілісністю. Подібні оповідання містять загадку (власне пропозиція чужому правителю меч, стріл...) та відгадку – інтерпретацію незвичної данини⁵¹. Таким чином, початок і завершення оповіді не можна відривати одне від одного. Вірогідніше за все, літописець використав «бродячий» (?) сюжет, текстуально оформивши його вже *разом* із записуваннями з «Дробного Буття». Слід відзначити також загальне співвідношення характеру різних ділянок тексту початкового літопису. У «Промові Філософа»

⁴⁵ «Старѣшиною» названо Антихриста в діалозі бісів та одного з печерських подвижників: 196.27Л «поклонился еси нашему старѣшинѣ и намъ»; 197.1–2Л «вашъ старѣшина антихрестъ естъ».

⁴⁶ 203.1Л «наре^а мя старѣшину собѣ».

⁴⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стп.269, рядок 8: «языкомъ старишины наставляюще». Текст Амартола див.: *Истрин В.М.* Книги временных и образных Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т.1: Текст. – Петроград, 1920. – С.160–161.

⁴⁸ Про відповідники до слова «старѣшина» див., напр.: *Пичхадзе А.А.* Переводческая деятельность в домонгольской Руси: лингвистический аспект. – Москва, 2011. – С.288, 292–293.

⁴⁹ Мотив детально пророблено у «Промові Філософа» й коротко згадано в недатованій частині «ПВЛ». «Промова Філософа», 94.12–17Л: «бѣгъ отроча красно . и бѣгъ . лѣтъ . дѣ и приведе [и] дѣти фараона ко оцѣ своему . видѣвъ же моисѣя фараонъ нача любити отро^а . моисии же хапаяся за шию срони вѣнецъ . съ главы прѣвы . яко же и бѣгъ же вольхвъ и ре^а прѣви . о црю погуби отроча се . аще ли не пѣгубишь . имать погубити всего еюпта . и не послуша его прѣ . но паче повелѣ не погубити дѣттии жиловьски^а». Введення ПВЛ, про полянську данину мечами, 17.16–19Л: «яко [и] при фараонѣ прѣи еюпетѣсьмъ еда приведоша моисѣя прѣдъ фараона и рѣша старѣшина фараона /варіант: старци фараони/ . се хочеть смирити область еюпетѣскую . яко же и бѣгъ погубиша еюптѣне от моисея...». До речі, О.В.Коптев відзначив загальну спорідненість сюжету про данину мечами та іншого епізоду «ПВЛ» – про дарування меча Святославу Ігоровичу від грецького імператора під 971 р. (див.: *Koptev A.* The Story of “Chazar Tribute”... – Р.202–204). Здається, у цих фрагментах присутня і певна текстуальна спорідненість, див., напр.: «фараонъ нача любити отроча» – «послаша ему мечъ... нача хвалити и любити . и цѣлова[ти] прѣя» (71.7,9–10Л).

⁵⁰ Див.: *Вилкул Т.* О происхождении «Речи Философа».

⁵¹ *Koptev A.* The Story of “Chazar Tribute”...

та початковій частині «ПВЛ» бачимо запозичення з біблійних та хронографічних (хронік Амартола та Іоанна Малали) джерел, а також Книги Ювілеїв⁵². Своєю чергою, тісно пов'язані одне з одним також Введення, стаття 1065 р. та завершення «ПВЛ»⁵³, а дослідження джерел та композиції «Промови Філософа» дозволяє стверджувати, що це витвір літописця, написаний після 1100 (чи, радше, навіть 1112) року⁵⁴. Отже, на всіх названих ділянках проявилися ознаки роботи укладача «ПВЛ», і вони належать до одного текстуального шару.

Що стосується того, чому слова «старьць» та «старѣишина» настільки рідкісні у Введенні до «ПВЛ» і практично не зустрічаються після 1078 р. – як і завжди, подібні властивості тексту неможливо передбачити заздалегідь, однак їх можна спробувати пояснити. Щодо недатованої частини, найімовірніше, таким чином виявилися уподобання укладача. Крім того, виклад недатованої частини «ПВЛ», так би мовити, дуже концентрований. Введення літопису щільно насичене книжною топікою (на цій ділянці зводу автор «ПВЛ», наприклад, кілька разів увів вираз «мудри / добри и смыслени», що має біблійно-хронографічне походження⁵⁵), і вірогідно, уживання одних виразів витісняло інші. Чому «старьцев» немає після 1078 р. – для цього існує цілком раціональне пояснення. «ПВЛ» редагувалася за часів київського князювання Володимира Мономаха (у 1113–1116 рр.), а в роки утвердження на князівському столі в Києві Всеволода Ярославича (1078–1093 рр.) та його сина Мономаха (1113–1125 рр.), котрі були молодшими представниками нащадків Ярослава Мудрого, натяки на старійшинство, здається, були небажаними; натомість починає інтенсивно експлуатуватися ідея «отьчинь».

Усе сказане має різноманітні наслідки – як історичного, так і текстологічного плану. Насамперед, не виправдалися очікування, пов'язані з традиційною схемою розвитку Давньої Русі. Згадками старців та старійшин мала б рясніти легендарна історія слов'янських племен та Русі, однак усі вони, за винятком одного повідомлення, уміщені вже в історії київських князів. Більше того, *один-единий* сюжет «додержавного» періоду про полянську данину мечами, в якому фіксуються «старьци» та «старѣишины», – створений під впливом біблійних і хронографічних перекладних текстів, та являє собою сконструйовану укладачем «ПВЛ» оповідь. Він щільно пов'язаний з оповіданням про часи князювання Володимира Святославича, де простежується найбільша концентрація звісток про старців та старійшин, а що стосується «соціально-політичного» значення слова «старьци»,

⁵² Щодо запозичень з Книги Ювілеїв у Введенні «ПВЛ»: вказується висота Вавилонської башти, 5433 ліктів, пор.: The Book of Jubilees, tr. by James C. Vanderkam [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Vol.511. Scriptores Aethiopici. Tomus 88]. – Lovanii, 1989. – P.62 (Jub.10:21); 5.15Л. У «Промові Філософа» таких запозичень декілька. Питання взаємозв'язків цих частин «ПВЛ» розглядалося, зокрема, у: Franklin S. Some Apocryphal Sources of the Kievian Russian Historiography // Oxford Slavonic Papers: New Series. – Vol.XV. – 1982. – P.18–25; Reinhart J. «Речь Философа» Повести временных лет и её великоморовская и преславская предыстория // Wiener Slavistisches Jahrbuch. – Wien, 2008. – S.152; Милотенко Н.И. К вопросу о некоторых источниках Речи Философа // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.55. – 2004. – С.9–17; Петрухин В.Я. Русь и «все языци»... – С.132–135.

⁵³ Вилкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф // Palaeoslavica. – Vol.XV. – №2. – Cambridge, Mass., 2007. – P.56–116.

⁵⁴ Вилкул Т.Л. О происхождении «Речи Философа»...

⁵⁵ Одне з місць Восьмикнижжя, де трапився цей вираз, процитоване вище (див. Втор.1.15), деякі інші приклади вже відзначено дослідниками. Див.: Гитлис А.А. Рекоша дружина Игореві... 3. Ответ О.Б.Страховой (Ещё раз о лингвистической стратификации Начальной летописи) // Palaeoslavica. – Vol.XVII. – №2. – Cambridge, Mass., 2009. – P.272 (із посиланням на працю І.М.Данилевського 1998 р; див. прим. 9).

воно відзначене *винятково* для сюжету про данину мечами та опису князювання хрестителя Русі (а точніше, для часу, пов'язаного з хрещенням⁵⁶). Як видається, київський літописець помістив «старців» і «старійшин» переважно в князівський період не дарма. Судячи з закономірностей користування запозиченою лексикою і топікою, це була ознака «парадного», гідного опису давніх (для такого пункту відліку, як початок XII ст.) князів. У літописця не могло виникнути самої ідеї того, що «старці» мусять опинитися в додержавному, а не князівському періоді історії Русі. Поза тим, що систематичні курси історії загалом, зрозуміло, є виявом новоючасної інтелектуальної праці, у книжника не було й жодного авторитетного взірця, де б провадилася ідея розвитку від правління «старѣишинъ» і «старѣцевъ» до верховних володарів⁵⁷. Навпаки, загальна картина слововжитку в авторитетних для укладача «ПВЛ» взірцях, за всієї своєї складності, була статичною. Зокрема, дослідження термінології Восьмикнижжя демонструє, що вже у Книзі Буття фіксуються і «цѣсари», і «князи», і «старѣци» й «старѣишинъ».

Що стосується текстології початкового літопису, невинуватими є спроби «розшарувати» та «розшивати» сюжет про полянську данину мечами. Початок цього оповідання із «загадкою» – дивною даниною мечами, не можна відривати від закінчення з «розгадкою»-тлумаченням із біблійних та парабіблійних сюжетів. Введення ж «ПВЛ» у цілому, судячи з усього, слід відносити не до найдавнішого ядра і не до витвору одного з авторів передуючих початковому літопису зводів, як це часто вважається у школі послідовників О.О.Шахматова, а до справи рук власне укладача «ПВЛ», що працював у 10-х рр. XII ст.

⁵⁶ Вирази зустрічаються у літописних статтях 983–997 рр., тобто відлік іде від однієї з подій «язичницької реакції» – історії варягів-мучеників – до зведення та освячення Десятинної церкви.

⁵⁷ Про значення авторитетних взірців в описах подій, здавалося б, «суто вітчизняної історії», див.: Толочко А.П. Как была разрушена Десятинная церковь в Киеве? // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории 2007–2009. – Москва, 2012. – С.33.

The paper surveys such social terms as “startsi” and “starëishiny” (elders, aldermen) in the Tale of Bygone Years and in Old Slavonic Octateuch. It was usually considered that mentions of elders point to some “tribal” characteristics. But while we have only one story with mentions of “startsi” and “starëishiny” from formative period of Rus’ (namely, about the tribute of Polans to Chasars), others dates came from “Kyevan princely period”, with special accent on the years of government of the prince Volodymyr Sviatoslavych. Besides, some important accounts were heavily impacted by biblical narrations as well as bookish sources. In the one’s turn, a close examination of all cases of using selected terms in the Octateuch shows us an intricate picture which appeared due to the long history of biblical texts transition. Though, general effect was that elders (and princes) existed everywhere in the Octateuch; at least they are known already in Genesis. In order to describe the early history of Rus’ the chronicler applied biblical patterns with very complicated but nevertheless static political and social pictures.

